

## ZÂKİR HÜSEYİN

sonucu öldü ve Câmia Milliye İslâmiye Kampüsü'ne defnedildi.

Zâkir Hüseyin 1954'te Padma Vibhusan, 1963'te Bharat Ratna nişanlarına lâ-yık görülmüş; Delhi, Kalküta, Aligarh, Allahâbâd ve Kahire üniversiteleri tarafından kendisine fahrî doktorluk unvanı verilmiştir. Kuruluşuna katkıda bulunduğu Câmia Milliye İslâmiye'nin merkez kütüphanesine ve aynı kurum bünyesinde 1970 yılında kurulan İslâm Araştırmaları Enstitüsü'ne Zâkir Hüseyin'in adı verilmiştir. XX. yüzyılda Hindistan'ın eğitim anlayışının şekillenmesinde önemli rol oynayan Zâkir Hüseyin, Hindistan'ın bağımsızlığı için Gandhi ve Nehru ile birlikte çalışmış, Hint alt kıtasının Hindistan ve Pakistan şeklinde ikiye bölünmesi sürecinde müslümanların Hindistan'dan vazgeçemeyeceğini savunduğu için Hindistan tarafında kalmıştır. Zâkir Hüseyin, Alfred Ehrenreich ile birlikte *Die Botschaft des Mahatma Gandhi* adlı eseri telif etmiş (Berlin 1926), farklı tarihlerde verdiği konferansları ve makalelerinin bir bölümü *The Dynamic University* adıyla yayımlanmıştır (Delhi 1965). Edwin Cannan'ın *Elementary Political Economy* adlı kitabını *Mebâdi-Ma'âşiyât, Eflâtun'un Devlet'ini Riyâset* (1932), Alman iktisatçısı Friedrich List'in *Das Nationale System der Politischen Ökonomi* kitabını *Ma'âşiyât-ı Kavmî* adlarıyla Urduca'ya çevirmiştir. Eğitim ve kültür üzerine bazı düşüncelerini içeren makaleleri Câmia Milliye İslâmiye'nin Urduca neşredilen *Câmi'a (The Monthly Jamia)* adlı dergisinde neşredilmiştir. Almanya'da bulunduğu sırada Urduca'nın büyük şairi Gâlib Mirza Esedullah'ın *Dîvân-ı Urdu* adlı eserinin yayımlanmasına da öncülük etmiştir.

## BİBLİYOGRAFYA :

A. Chishti, *President Zakir Husain: A Study*, New Delhi 1967; Abdüllatif Azmî, *Dr. Zâkir Hüseyin: Siret ü Şahsiyyât*, New Delhi 1967; A. G. Noorani, *President Zakir Husain*, Bombay 1967; P. N. Chopra, *Zakir Hussain*, New Delhi 1979; D. Sing, *Zakir Hussain*, New Delhi 1987; *Zâkir Şâhib Apney Âtine-yi Lafz u Ma'nâ meyn* (haz. Ziyâülhasan Fârûki), New Delhi 1987; *Indian Muslims in Freedom Struggle* (ed. P. N. Chopra), New Delhi 1988, s. 162, 187-191; Ziyâülhasan Fârûki, *Şehîd-i Cüstüçü: Dr. Zâkir Hüseyin*, New Delhi 1988; a.mlf., *Dr. Zakir Hussain: Quest for Truth*, New Delhi 1999; *Zâkir Şâhib Zâti Yadeyn* (ed. Âbid Rızâ Bidâr), Patna 1993; *Dr. Zâkir Hüseyin: Hayât, Fikr aor A'mâl* (ed. Abdülgaffâr Şekil - H. Encüm), Bangalore 1999; *Zakir Husain: Teacher Who Became President* (ed. Syeda Saiyidain Hameed), New Delhi 2000; M. Asad, *Dr. Zakir Hussain*, New Delhi 2006; M. Mujeeb, *Dr. Zakir Husain: A Biography*, New Delhi, ts. (National Book Trust); a.mlf., "Çötey Emir-i Câmi'a

Dr. Zâkir Hüseyin", *Câmi'a*, LXII/5, New Delhi 1977, s. 145-160; "Zâkir Hüseyin", a.e., LXII/5 (1977), s. 53-71; "Zakir Husain, Dr. (1897-1969)", *Encyclopaedia of Muslim Biography: India, Pakistan, Bangladesh*, New Delhi 2001, V, 513-514.



AZMİ ÖZCAN

## ZÂKİRE

(الذكرة)

İç algı güçlerinden hatırlama yeteneği için kullanılan psikoloji terimi  
(bk. DUYU).

## ZÂKİRÎ HASAN EFENDİ

(bk. HASAN EFENDİ, Zâkirî).

## ZAKKUM

(الزقوم)

Kur'an'a göre bir cehennem ağacı.

Sözlükte "bir yiyeceği lokma haline getirip yutmak" anlamındaki **zakım** kökünden türeyen **zakküm** Câhiliye döneminden itibaren bilinen, hurma ile kaymağın karışımından oluşan bir yemeğin, ayrıca Türkçe'de de kullanılan bir ağacın adıdır. Kelime Türkçe'de olumsuz anlamda **zıkım** şeklini almıştır. Kur'an-ı Kerim'de zakkumun cehennemde kâfir ve müşriklerin yiyeceği olduğunu bildiren âyetlerin nüzülünden sonra kelime bu mânanın yanı sıra öldürücü etki yapan bütün yiyecekler ve tâun hastalığı için de kullanılmıştır (*Lisânü'l-Arab*, "zqm" md.; *Kâmus Tercümesi*, IV, 325-326). Âhirette inananlara verilecek nimetler dündüyadi isimleriyle anıldığı gibi (meselâ bk. el-Bakara 2/25; Sâd 38/51; er-Rahmân 55/11-12, 52, 68; el-Vâkıa 56/20-22) inanmayanlara uygulanacak azap ve yedirilecek şeyler de dünya hayatında sevilmeyen şeylerin isimleri ve nitelikleriyle zikredilmiştir (meselâ bk. el-Hac 22/19-21; ed-Duhân 44/43-46; el-Hâkka 69/35-37). Aslında zakkum makbul bir yemeğin adı iken kötülerin cezalandırılacağı cehennem hayatında zakkum ağacı onların gidasını belirten bir kavrama dönüştürülmüştür. Kur'an'da zakkum ismi üç yerde zikredilmekte, bir yerde geçen "lânetlenmiş ağac"ın da (el-İsrâ 17/60) zakkum ağacı olduğu anlaşılmaktadır (Buhârî, "Tefsîr", 17/9; İbn Keşîr, IV, 324). Bu ağacın meyvelerinin âhirette günahkârların gidasını teşkil edeceği, günahkârların bunu yedikten sonra karınlarında erimiş madenin ya-

hut kaynar suyun kaynaması gibi ıstırap çekecekleri (ed-Duhân 44/43-46), yoldan sapmış ve gerçekleri yalan saymış kimse-lerin zakkum ağacından yiyecekleri, karınlarını onunla dolduracakları, ardından suya kanmayan develerin su içişi gibi kaynar sular içecekleri (el-Vâkıa 56/51-55) belirtilir. Böylece ihlâs sahibi müminlerin cennette ağırılanmasını mı yoksa cehennemden öldürücü zakkum ağacının meyvesinden yemenin mi daha iyi olacağı sorulup kâfir ve müşriklerin bu hususta düşünmesi istenir. Zakkum ağacının zalimler için bir imtihan aracı yapıldığını belirten başka âyetlerde bu ağacın yakıcı ateşin ortasında veya cehennemin derinliklerinde gelişip büyüdüğü, meyve yahut tomurcuklarının şeytanların başlarına benzediği, zalimlerin onu yemeye ve onunla karınlarını doldurmaya mahkûm edildiği, ardından kaynar su karıştırılmış bir sıvı içecekleri ifade edilmektedir (es-Sâffât 37/62-67). Zakkumun lânetli nitelemesiyle anılması, ondan yiyecek cehennemliklerin lânet edilmeye müstahak olmaları veya Araplar'ın hoşlanmadıkları yiyeceklere "mel'un" demeleri sebebiyledir. İbn Abbas'tan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ey iman edenler! Allah'tan O'na yaraşır şekilde korkun ve ancak müslüman olarak can verin. Zakkum ağacından yeryüzüne bir damla düşürülse dünya halkı acılara gömülürdü; ondan başka yiyeceği olmayanların halini düşünün!" (*Müsned*, I, 301, 338; İbn Mâce, "Zühd", 38).

## BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "zqm" md.; *Kâmus Tercümesi*, IV, 325-326; *Müsned*, I, 301, 338; III, 25, 26; İbn Kuteybe, *Tefsîru ğaribi'l-Kur'ân* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1378/1958, s. 258; Taberî, *Câmi'u'l-beğân* (Bulak), XV, 78-79; XXIII, 40-41; Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Tefsîrü'l-ġaribi'l-Kur'âni'l-âzîm* (nşr. Hüseyin Elmali), Ankara 1997, s. 449-450; Ebû'l-Fidâ İbn Keşîr, *Tefsîrü'l-ġur'âni'l-âzîm*, Beyrut 1966, IV, 324; VI, 17-18; Bekir Topaloğlu, "Zekküm", *İA*, XIII, 506; C. E. Bosworth, "Zakqum", *EP* (İng.), XI, 425-426; Bahâüddin Hürremşâhî, "Zekqum", *DMT*, VIII, 473-474; Salwa M. S. el-Awa, "Zaqqum", *Encyclopaedia of the Qur'an*, Leiden 2006, V, 571-572.



MUSTAFA ÖZ

## ZÂL

(الذال)

Arap alfabesinin dokuzuncu harfi.

Osmanlı alfabesinin on birinci harfidir ve ebced sisteminin yirmi beşinci harfi olarak sayı değeri 700'dür. Biçim bakımından benzediği dâl harfinden bir nokta ile ayırt

edildiğinden “dâl-i (zâl-i) mu’ceme” de denir. Fenike alfabesinin yirmi iki harfine eklenen ve revâdif adı verilen Arap diline özgü altı harften (ث, خ, ذ, ض, ظ, غ) biridir. H. Zimmern’e göre sızıcı, ıslıklı, fısıltılı ve yumuşak dış fonemlerinden (ث, ذ, ز, س, ص, ط) olan zâl Aramîce’de “d”, kadîm Ârâmîce yazıtlarda “z”, İbrânîce, Akadca ve Habeşçe’de “z” fonemiyle temsil edilmiştir (Vergleichende Grammatik, s. 50, 71). Hafîl b. Ahmed’e göre Arapça’da zâl kelimesi “horoz ibiği” anlamına gelir (el-Hurûf, s. 29).

Sibeveyhi ile kadîm kıraat ve tecvid âlimlerine göre zı ve şâ ile birlikte “zâl”ın mahreci dil ucu ile (üst) ön diş uçları arasındadır. Hafîl b. Ahmed’in bu üçünü dış eti harfleri (hurûf lişeviyye) saymasının sebebi mahreçlerinin dış eti noktasından başlamasıdır. “Zâl”ın telaffuzunda dil ucunun iki üst ön diş uçlarından dışarıya taşmasında abartıya gidilmeyip hafif çıkış yeterli olurken “şâ”nın telaffuzunda bu çıkış daha abartılıdır. Bu iki fonem de peltek, ince, sızıcı dış fonemdir ve aynı mahreç sahasını paylaşır; ancak zâl açık (cehr), şâ ise boğuk (hems) bir ses özelliği gösterir. Yine mahreç sahası ve yumuşak, sızıcı, peltek ses özellikleriyle birbirine benzeyen zı (ظ) ile “zâl”ı birbirinden ayıran nitelik istîlâ ve itbâk sıfatları gereği “zı”nın kalın bir sese sahip olmasındadır. Diğer bir ifadeyle zâl “zı”nın ince ünsüz halidir. Çağdaş fonetikçiler de bu görüşü benimser. Bunlar s, z, z ünsüzlerini dış fonemleri diye nitelerler. Bu üç ünsüzün fasih dildeki ses kalitesi Arap lehçelerinde değişime uğramıştır. Zâl ile benzer ses özelliğine sahip bazı harfler ve bunları içeren kelimeler arasındaki muhtemel karışıklığı gidermek için Muhammed b. Ahmed el-Ensârî *el-İktizâ’ li’l-farq beyne’z-zâl ve’q-dâd ve’z-zâ’* (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Riyad 1407/1987) ve İbnü’s-Sid el-Batalıyevsî, *Zikrü’l-farq beyne’l-ahrûfi’l-ğamse ve hiye’z-zâ’ ve’q-dâd ve’z-zâl ve’ş-şâd ve’s-sîn* (nşr. Abdullah en-Nâsir, Dimaşk-Beyrut 1984) adlı eserleri kaleme almıştır.

Çıkış yeri veya ses niteliği bakımlarından benzer ve türdeş olan sesler arasında okuma ve telaffuz kolaylığı sağlama amacına yönelik olarak gerçekleşen ve özellikle Kur’an kıraatine uygulama alanı bulan idgam türü ses dönüşümlerinde zâl fonemi başta türdeş sesler olan s, z, z, s, ş, z, z olmak üzere t, c, d fonemlerine dönüşebilir; bu durumda zâl söylenişte ortadan kalkar, bu harfler şeddelenecek iki defa telaffuz edilir: “İz teezzene (İbrâhîm

14/7), iz teberrae (el-Bakara 2/166), itte-ğaztüm (el-Bakara 2/51, 92), letteğazte (el-Kehf 18/77), fenebezthûhâ (Tâhâ 20/96), ueztü (el-Mü’min 40/27), iz câ’e (es-Saffât 37/84), iz ce’ale (el-Feth 48/26), iz dehalte (el-Kehf 18/39), iz zekere (izzeke-re / iddeke-re) (Yûsuf 12/45), iz zehebe (el-Enbiyâ 21/87), iz zeyyene (el-Enfâl 8/48), iz zâgat (el-Ahzâb 33/10), iz semitümûhu (en-Nûr 24/12), fetteğaze sebîlehû (el-Kehf 18/61), iz şarafnâ (el-Ahkâf 46/29), me’tteğaze şâhibeten (el-Cin 72/3), iz zalemû (en-Nisâ 4/64) gibi. t, ş, d fonemlerinin “zâl”e dönüştüğü idgam şekilleri de vardır: es-seyyiâti zâlike (Hûd 11/114), fe’t-tâliyâti zikren (es-Saffât 37/3), yelhes zâlike (el-A’râf 7/176), ve’l-ğarsi zâlike (Âl-i İmrân 3/14), veleğad zera’nâ (el-A’râf 7/179), min ba’di zâlike (el-Mâide 5/43), ve’l-ğalâide zâlike (el-Mâide 5/97) gibi.

İlk harfi zâl olan bir fiilin iftîâl kalıbına dönüştürülmesi durumunda sert te (ت) foneminin yumuşak “zâl”e veya “dâl”a dönüşmesi söyleniş hafifliği sağlamaya dayanan ses uyumu gereğidir: ← ادتكر ← ادخر / ادخر / ادخر ← ادتخر ← ادخر / ادخر gibi. Zâl fonemi lugavî ibdâl gereği olarak b t ş h d r z s ş z t z c f l m v sesleriyle değişime uğrayıp eşdeğer ve anlamdaş birçok kelimenin oluşumuna imkân verir: z / ş: fezz / feşş (dağıtmak); cizve / cişve (çözmek); z / d: zebr / depr (yazmak); cezz / cedd (kesmek); z / r: cezz / cezz (kesmek); z / z: bezz / bezz (yenmek, bozmak); z / s: zeri / seri (hızlı); zehh / sehğ (vurmak); z / ş: züyû / şuyû (yayılmak); z / ş: kaşş / kaşş (kesmek); z / z: nebz / nabz (damar atmak); z / t: vaşş / vaşş (vurmak); z / z: galiz / galiz (kalın); vaşş / vaşş (sürmek) gibi. Zâl fonemi sesindeki yumuşaklık, pelteklik ve sızma özellikleri sebebiyle dahil olduğu masdarların anlamında dişilik özellikleri olarak incelik, yumuşaklık, çekingenlik, titreme, deprenme, dağılma, yayılma şeklinde anlam etkilemesi yapar (Hasan Abbas, s. 65-67).

#### BİBLİYOGRAFYA :

Hafîl b. Ahmed, *el-Hurûf ve’l-edevât* (nşr. Hâdî Hasan Hammûdî), Maskat 1428/2007, s. 195-197; a.m.f., *el-Hurûf* (nşr. Ramazan Abdüttewvâb), Kahire 1398/1969, s. 29; Sibeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, IV, 433-436; Ebû’t-Tayyib el-Lugavî, *el-İbdâl* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1379-80/1960-61, I, 1-2, 112, 160-164, 284, 353-362; II, 4-28; İbn Cinnî, *Sıru şinâ’ati’l-râb* (nşr. Hasan Hindâvî), Dimaşk 1405/1985, I, 189-190; İbn Sînâ, *Meğâricü’l-hurûf* (nşr. Pervîz Nâtil Hânlerî), Tahran 1333, s. 18, 46; H. Zimmern, *Vergleichende Grammatik der Semitischen Sprachen*, Berlin 1898, s. 50, 71; Naim Hâzım Onat, *Arapça’nın Türk Di-*

*liyle Kuruluşu*, İstanbul 1944, I, 183-184, 204, 211-218, ayrıca bk. tür.yer.; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtu’ş-şavtiyye’inde’ulemâ’it-tecvîd*, Bağdad 1406/1986, s. 212-214, 414; Abdüssabûr Şâhin, *Eşerü’l-kırâ’ât fi’l-esvât ve’n-naḥvi’l-‘Arabi: Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ*, Riyad 1408/1987, s. 137, 139, 145-146; Hasan Abbas, *Ḥaṣâ’işü’l-hurûfi’l-‘Arabiyye ve me’âniḥâ*, Dimaşk 1998, s. 65-67; İbrâhîm Enîs, *el-Eşvâtü’l-lugaviyye*, Kahire, ts. (Mektebetü nehdati Mısır), s. 49-50, 121-129.



İSMAİL DURMUŞ

## ZAL MAHMUD PAŞA KÜLLİYESİ

İstanbul’da  
XVI. yüzyılın ikinci yarısında  
inşa edilen külliye.

Eyüp ilçesinde bulunan külliye Sultan III. Murad devri (1574-1595) vezirlerinden Zal Mahmud Paşa ile II. Selim’in kızı olan hanımı Şah Sultan tarafından Mimar Sinan’a yaptırılmıştır. Külliye bugün cami, iki medrese, türbe ve çeşmeden oluşmaktadır. Türbenin etrafında sonraki dönemlerde yapılan definlerle küçük bir hazire teşekkül etmiştir. Eğimli bir arazide yer alan külliye cami ile medreselerden biri üst kotta, türbe ile diğer medrese ve çeşme alt kotta inşa edilmiştir. Vakfiye kayıtlarında, kible tarafında altmış üç oda ve beş dükkândan meydana gelen bir yapıdan bahsedilirse de işlevinin ne olduğu tesbit edilemeyen bu bina günümüze intikal etmemiştir. Medresenin bânisi olan Şah Sultan’ın 977 (1569) yılında düzenlediği vakfiye külliyenin başlangıçta medrese, türbe ve çeşme şeklinde planlandığına işaret etmektedir. Külliye programına caminin eklenmesi onun Zal Mahmud Paşa ile 982’de (1574) evlenmesinden sonra gerçekleşmiş olmalıdır. 10 Şâban 985 (23 Ekim 1577) tarihli vakfiye bâniler tarafından or-

Zal Mahmud Paşa Medresesi avlusundan bir görünüş

